

II ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-АМАЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ

**Ўзбекистон Республикаси ҳаракатлар
стратегияси: макроиқтисодий
барқарорлик, инвестицион фаоллик ва
инновацион ривожланиш истиқболлари**

**Илмий маъруза ва мақолалар
тўплами**

IV ШУЎБА

2019 йил 27-28 май

БАНКЛАРНИНГ КРЕДИТ САЛОҲИЯТИНИ ОШИРИШ ВА РИСКЛАРНИ САМАРАЛИ БОШҚАРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Хамроев Шерзод Ахтамович¹

¹Тошкент давлат иқтисодиёт
университети таянч докторанти,
e-mail: sh.xamroev@tsue.uz

Тижорат банкларининг кредитлари ҳар бир мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда муҳим роль ўйнайдиган молиялаштириш манбаи ҳисобланади. Банк кредитлари ёрдамида хўжалик юритувчи субъектлар маблағларининг доиравий айланишини узлуксизлиги таъминланади, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналари фаолиятини модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қурулантириш билан боғлиқ бўлган инвестицион харажатлар молиялаштирилади, улар томонидан бериладиган ипотека кредитлари эса, қурилиш индустриясини ривожлантиришнинг зарурий шarti ҳисобланади.

Ўз навбатида, тижорат банкларининг республикамиз иқтисодиётини молиялаштиришдаги ролини янада ошириш уларнинг кредитлаш салоҳиятини ошириш заруриятини юзага келтиради.

Кўпчилик иқтисодчи олимлар томонидан тижорат банкларининг кредитлаш салоҳияти деганда уларнинг қанча миқдорда кредит бера олиши тушунилади. Масалан, америкалик таниқли иқтисодчи олим Ф. Мишкин тижорат банкларининг кредитлаш салоҳиятини уларнинг кредитлар бера олиш имконияти сифатида талқин этади ва уларнинг кредитлаш салоҳиятини белгиловчи асосий омил сифатида депозит базасини мустаҳкамлашнинг зарурлигини кўрсатади[1].

Таниқли рус олими О.И. Лаврушин ҳам тижорат банкларининг кредитлаш салоҳиятини уларни кредитлар бера олиш имконияти сифатида талқин этади. Унинг фикрига кўра, тижорат банкларининг депозит базасини мустаҳкамлаш ва кредит портфелининг сифатини ёмонлашишига йўл қўймаслик банкларнинг кредитлаш салоҳиятини оширишнинг зарурий шarti ҳисобланади[2].

Австрия мактабининг вакили, Испаниянинг Хуан Карлос номидаги университетнинг профессори Хесус Уэрто де Сотонинг фикрига кўра, М.Фридмен томонидан таклиф этилган тижорат банкларининг депозитларига нисбатан 100 фоизли мажбурий захира талабномасини жорий этиш банкларнинг кредитлаш салоҳиятини кескин пасайтиради[3]. Демак, Уэрто де Сото ҳам тижорат банкларининг кредитлаш салоҳиятини уларнинг кредитлар бера олиш имконияти сифатида талқин этмоқда.

Рус олими О. Кузинанинг фикрига кўра, тижорат банкларининг аҳолини кредитлаш имкониятига қуйидаги уч омил бевосита ва кучли таъсир кўрсатади:

- аҳолининг даромад даражаси;
- берилаётган кредитларнинг муддати;
- кредитларнинг фоиз ставкаси[4].

Дарҳақиқат, кредитларнинг баҳоси ва аҳолининг даромадлари ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш аҳолининг банк кредитларидан фойдаланиш даражасини белгиловчи муҳим омил ҳисобланади.

Юқорида келтирилган фикрлардан кўринадики, тижорат банкларининг кредитлаш салоҳияти деганда, уларнинг кредитлар бера олиш имконияти тушунилади ва кредитлаш салоҳиятига таъсир этувчи омиллар кўп сонлидир.

Тижорат банклари фаолиятининг асосий йўналиши кредитлар бериш билан боғлиқдир. Шу сабабли, улар фаолиятининг молиявий барқарорлиги, кўп жиҳатдан, кредит сиёсати тўғри ва оқилона амалга оширилишини тақозо этади. Шу боисдан, тижорат банклари кредитлаш амалиётини чуқур таҳлил этиш муҳим амалий аҳамиятга эгадир.

Республикамиз тижорат банклари кредитлаш амалиётини таҳлил қилишда ҳисобга олиниши лозим бўлган бир қатор хусусиятлар мавжуд:

- 1) Республикамиздаги бир қатор йирик тижорат банклари кредитларнинг сезиларли қисми марказлашган ресурслар ҳисобидан берилиши;
- 2) Республикамиз банклари томонидан берилган кредитларнинг асосий қисми таъминланган кредитлар эканлиги;
- 3) Банкларнинг кредит рискин баҳолаш тизимининг такомиллашмаганлиги;
- 4) Тижорат банклари кредит портфелини мижозларнинг тармоқ хусусиятига кўра диверсификация қилиш даражаси пастлиги уларнинг асосийларидир.

Мазкур муаммолар ҳал этилмаслиги банкларнинг кредит таваккалига учраши юқори даражада сақланиб қолишини таъминлайди.

Республикамиз етакчи банкларида активларининг асосий қисмини ссудалар ташкил қилади. Бу албатта, ижобий ҳолат ҳисобланади. Дунёнинг етакчи тижорат банклари бўлган «Дойче банк», «Барклайз банк», «Сити банк», «Мидленд банк»ларнинг активлари таркибида ссудалар салмоғи 65 фоиздан 78 фоизгачани ташкил этади.

Бир қатор етакчи банкларимизда кредитларнинг сезиларли қисми марказлашган ресурслар ҳисобидан берилганлиги, уларнинг кредит операциялари самарадорлиги паст эканлигидан далолат беради.

Тижорат банкларининг кредитлаш амалиётида айрим муаммолар мавжуд бўлиб, улардан асосийлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Кредит рискин тўғри баҳолаш. Кредит риски, юқорида таъкидлаганимиздек, кредитлар қайтмаслиги натижасида банкнинг зарар кўриш хавфидир. Кредит рискин таҳлил қилиш амалиёти шуни кўрсатадики, мижоз молиявий аҳволи ёмонлашганлиги туфайли кредитни қайтармаслиги мумкин ёки кредитни қайтариш имкониятига эга бўла туриб, кредитни қайтармайди. Кредитнинг ҳар қандай ҳолатда қайтмаслиги, банк капитали қиймати

пасайишига олиб келади. Қайтмаган кредитлар салмоғи қанчалик юқори бўлса, банкнинг фоиз маржаси шунчалик юқори бўлади.

Чунки, банк қайтмаган кредитлардан кўриладиган зарарни қоплаш учун ана шундай йўл тутишга мажбур бўлади. Ўзбекистон Республикаси банк амалиётида кредит рискинни бошқариш бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Ана шундай муҳим хусусиятлардан бирининг моҳияти шундаки, республикамиз тижорат банкларида муддати ўтган ссудаларнинг умумий кредит қўйилмаларидаги салмоғи кичик бўла туриб, банкларнинг фоиз маржаси ниҳоятда юқоридир. Ҳозирги пайтда республикамиз тижорат банкларида ўртача фоиз маржаси 12-14 пунктни ташкил қилади.

Республикамизда кредит рискинни бошқаришга хос бўлган иккинчи хусусият шундан иборатки, ҳозирга қадар кўпчилик тижорат банкларида кредит олувчи миқдорнинг шахси тўлиқ ва мукамал ўрганилмайди. Ҳамон банкларимизда асосий эътибор кредитлаш субъектига эмас, балки кредитлаш объектига қаратилмоқда. Ривожланган хорижий давлатлар банк амалиётида эса банкни кўпроқ кредит олувчи миқдорнинг шахси кўпроқ қизиқтиради. Миқдорнинг ҳуқ-атвори, кредит тарихи чуқур ўрганилади.

2. Кредитлаш шаклларида тўлақонли фойдаланиш муаммоси. Ўзбекистон Республикаси банк амалиётида миқдорларни, асосан кредит линияси очмасдан, алоҳида ссуда ҳисобрақамлари орқали кредитлаш шаклидан фойдаланилади. Ривожланган хорижий давлатлар банк амалиётида кредитлашнинг мавжуд барча шаклларида фойдаланилади. Чунки ҳар бир кредитлаш шакли ўзига хос афзалликларга эга, бир шаклнинг ўрнини иккинчиси боса олмайди. Масалан, овердрафт кредити миқдорнинг жуда қисқа муддатли вақт оралиғида юзага келадиган кредитларга бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Бунда миқдор кредитдан фойдаланган кун учунгина фоиз тўлайди. Демак, овердрафт кредитидан фойдаланиш миқдорнинг ҳаражатлари камайишига ёрдам беради.

Республикамиз банк амалиётида кредитлаш шаклларида кенг фойдаланиш миқдорларнинг кредитларга бўлган эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга, банкларнинг кредит операциялари кўламини кенгайтиришга, кредит рискинни маълум даражада минималлаштиришга ва ниҳоят, банкларнинг кредит операцияларидан оладиган даромадлари ошишига олиб келади.

Республикамиз тижорат банкларининг кредитлаш амалиётидаги муаммолари жиддий бўлиб, уларни ҳал қилиш пировард натижада, банкларнинг молиявий барқарорлиги ошишига олиб келади.

Тижорат банкларининг барқарорлигида уларнинг устав капитали муҳим ўрин тутаяди.

Аммо капиталнинг самарали фойдаланиш кўрсаткичлари таҳлили шундан далолат бермоқдаки, банкнинг 54 % активлари даромад келтирадиган активларда, 46 % эса даромад келтирмайдиган активлар сифатида тарқатилган (иштирок этган). Бу банк капиталида четга жалб қилишлар кўплигидан ҳамда банк фойдасини тўлалигича ундира олмаслигидан далолатдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, банкнинг устав капитали 100% даромад келтирувчи активлар сифатида фойдаланилган.

Фоиз маржаси ўзининг иқтисодий моҳияти орқали банк фойдасининг асосий манбаи ҳисобланади ва банкнинг барча харажатларини, жумладан, солиқ, зарар, банк рисклари ҳамда бошқа кўзда тутилмаган харажатлари қоплаш учун фойдаланилади. Шунинг учун, фоиз маржасининг пасайиш тенденцияси банк молиявий ҳолатида ҳали ечилмаган муаммолар мавжудлигини англатади.

Фоиз маржаси компонентлари тахлили шундан дарак берадики, кўпгина банк активларида 18% даромад келтирмайдиган кредит қўйилмалари мавжуд. Шу билан бирга, йилдан-йилга паст фоизли, қатъий белгиланган фоизли кредит қўйилмалари миқдорнинг ўсиши оқибатида банкларнинг ГЭПни бошқаришдаги қийинчиликлари ортиб бормоқда, натижада эса банкларнинг кредит ва фоиз рисклари кўпаймоқда.

Аммо шуни таъкидлаш лозимки, Республика банклари давлат дастурларини бажаришга катта миқдордаги активларини ишлатмоқда. Буларнинг асосий қисми даромад келтирмайдиган қўйилмалардир.

Халқаро банк амалиётида банк йил давомида ўзининг устав капитали миқдорида фойда олиши шарт. Лекин, Республика бўйича банк томонидан олинган фойда устав капиталнинг 77 % фоизига тенг бўлди.

Шундай қилиб, банкларнинг фойдасига салбий таъсир қиладиган омилларни қуйидагилардан иборат деб айтсак бўлади.

- харажатларнинг даромадларга нисбатан тезроқ ўсиши;
- даромадли фоизлар режасининг бажарилмай қолганлиги; (уларни шакллантирувчи кўрсаткичлари бажарилган бўлса-да).
- маблағларни жойлаштириш натижасида фоиз ставкалари бўйича режанинг бажарилмаганлиги;
- кредит операциялари рентабеллик кўрсаткичларининг бажарилмаганлиги;
- ГЭП ставка сиёсатидаги камчиликлардир.

Шу билан бирга банк маблағлари манбаси диверсификациялануви ошди. Аммо банкларнинг маблағлари таркибида муддатли ва жамғарма депозитлари улуши паст. Бу кўрсаткич халқаро стандартлардан ҳам анча кам. Халқаро талабга асосан 10-30% га тенг бўлиши зарурдир.

Банклар ўз мижозларини ишонтириш ва қизиқтириш орқали муддатли ва жамғарма депозитлари улушини кўпайтириши чора-тадбирларини кўришлари керак. Банк фақат шу тадбирларни амалга оширгандан сўнггина ўз маблағларини тўлиқ диверсификациялаш шароитига эга бўлади.

Шуни инобатга олган ҳолда бизнинг мамлакатимизда тижорат банкларининг ликвидлиги ва тўлов қобилиятини давлат томонидан тартибга солишнинг турли усуллари кенг қўлланилмоқда. Бу усуллар тижорат банкларининг фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки

томонидан турли меъёрлар ва чекловлар ўрнатиш ҳамда банклар фаолиятини солиққа тортиш кабилардан иборатдир.

Шунга мувофиқ ҳолда, тижорат банкининг ликвидлигига ва тўлов қобилиятига бевосита таъсир кўрсатувчи бир қатор омилларни ажратиш мумкин.

Биринчидан, тижорат банклари Республика Марказий банки томонидан олиб бориладиган реструкцион сиёсатнинг оқибатларини ўзларида сезадилар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг расмий ҳисоб ставкасининг оширилиши, мажбурий резерв меъёрлари ва устав фондини энг кам миқдорининг ўзгариши, тижорат банкларининг актив ва пассив операцияларининг таркиби ва самарадорлигига бевосита таъсир қилувчи иқтисодий меъёрларнинг ўрнатилиши кабилар.

Иккинчидан, банкларнинг ликвидлиги ва тўлов қобилиятига мамлакатнинг банк соҳасидаги фискал сиёсати таъсир кўрсатади. Бу бевосита ва билвосита тўловчиси банк ҳисобланган солиқларнинг сони ва турини белгилаш; солиқ ставкалари миқдорини; улар бўйича имтиёзларни ва ундириш усулларини белгилаш орқали намоён бўлади.

Учинчидан, сўнгги вақтларда пул-кредит орқали тартибга солишга Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг очик бозорда давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари билан амалга оширадиган операциялари кучли таъсир кўрсата бошлади

Бундан ташқари, тижорат банкларининг ликвидлиги ва тўлов қобилиятига таъсир этувчи микроиқтисодий омиллар ҳам мавжуд бўлиб, улар сирасига қуйидаги асосийларини киритиш мумкин: тижорат банкининг ресурс базаси, қўйилмалар сифати, менежмент даражаси, шунингдек банк фаолиятининг функционал тизими ва ушбу фаолиятнинг рағбатлантирилиши.

Тижорат банкининг тўлов қобилиятига бевосита таъсир кўрсатувчи омиллардан бири - унинг ўз сармояси билан таъминланганлигидир. Банкнинг ўз сармояси – унинг молиявий ресурсларининг муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланади.

Банк ўз сармоясининг унинг маблағлари таркибидаги роли банкнинг барқарорлиги ва фаолиятининг самарадорлигини таъминлаш учун ғоят муҳимдир. Банкнинг ўз сармояси - бу биринчидан молиявий ресурсларнинг манбасидир ва бу, айниқса, банк фаолиятининг бошланиш босқичида яққол намоён бўлади.

Банк ўз сармоясининг яна бир муҳим вазифаси – ҳимоя кафолатлаш вазифасидир. Бу худди машина буфери сингари барча оғирликни ўз зиммасига олади. Ҳар қандай вақтда банк ўз капитали билан омонатларни қайтара олади.

Фикримизча, республикамиз тижорат банкларининг кредитлаш салоҳиятини янада оширишнинг ҳали ишга солинмаган захиралари мавжуд. Ана шундай захиралардан бири – тижорат банкларининг ресурс базасини мустаҳкамлаш орқали уларнинг кредитлаш салоҳиятини янада ошириш имкониятидир. Бунинг

учун, фикримизча, қуйидаги чора-тадбирларни бир вақтнинг ўзида амалга ошириш талаб этилади:

1. Инвесторларнинг тижорат банклари томонидан чиқарилган қимматли қоғозларга қилинган инвестицияларидан оладиган даромадларини солиқдан озод қилиш ва миллий валютанинг қадрсизланиш суръатини пасайтириш йўли билан банклар қимматли қоғозларининг инвестицион жозибадорлигини ошириш керак.

Ҳозирги даврда миллий валютамиз – сўмнинг қадрсизланиш суръатининг нисбатан юқори эканлиги тижорат банклари қимматли қоғозларининг инвестицион жозибадорлигига салбий таъсир кўрсатмоқда [5].

2. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва Молия вазирлиги томонидан биргаликда мамлакат учун стратегик аҳамиятга эга бўлган йирик инвестиция лойиҳаларини молиялаштираётган банкларга субординар кредитлар бериш жамғармасини ташкил қилиш лозим.

Ҳозирга даврда республикамизнинг айрим йирик тижорат банкларида узоқ муддатли ресурсларнинг етишмаслиги муаммоси мавжуд бўлганлиги сабабли, қисқа муддатли ресурслар ҳисобидан узоқ муддатли кредитларни бериш ҳолатларининг мавжудлиги кузатилмоқда. Бу эса, тижорат банклари фаолиятида трансформация рискининг юзага келишига сабаб бўлмоқда.

Республикамиз тижорат банкларининг кредитлаш салоҳиятини оширишнинг яна бир имконияти – бу, фикримизча, кредит рискин пасайтириш бўлиб, Базель-II стандартида таклиф этилган “стандартлашган ёндашув”ни республикамиз банк амалиётига жорий этишни тақозо этади. Ҳозирга қадар ушбу ёндашув республикамиз банк амалиётига жорий этилмаган.

Адабиётлар

1. Мишкин Ф. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. Пер. с англ. – М.: Вильямс, 2013. - С. 450-451.
2. Банковское дело. Под ред. Лаврушина О.И. – М.: Финансы и статистика, 2004. – С. 88-89.
3. Уэрта де Сото Хесус. Деньги, банковский кредит и экономические циклы. Пер. с англ. – Челябинск: Социум, 2008. - С. 513.
4. Кузина О.Е. Анализ динамики пользования банковскими кредитами и долговой нагрузкой россиян//Деньги и кредит. – Москва, 2013. - №1. - С. 35.
5. Бобакулов Т.И. Банк тизимини модернизациялашнинг долзарб муаммолари//Молия-банк тизимини модернизациялашнинг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2015. - Б. 23.